

بہے شاہ دی شاعری وچ تلمیحاں

مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی پنجابی

نگران

ڈاکٹر نبیلہ رحمن

ایسوسی ایٹ پروفیسر

پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

کھوج کار

عامر غفار گورسی

رول نمبر 02

ASRB has granted permission to research letter
No. D/56-ACAD datd 11-01-10 continuation of letter
No. D/5572-Acad, dated 22-12-2009

جانے پچی سرکار

پیر پیغمبر اس دے بردے
انس ملائک سجدے کردے
سر قدماں دے اُتے دھر دے
سب توں وڈی اوہ سرکار

ترتیب

و-ز

شاہ عنایت آپ لکھایا

1

پہلا باب: بلھے شاہ دے عہد دے سیاسی تے سماجی حالات

ستارہویں صدی دے آخر وچ پنجاب دے سیاسی حالات..... راجہ بھیم چند تے گورو گوبند سنگھ دا ٹکرا..... مکتسر دے مقام دی مذبحیٹ..... بہادر شاہ تے گورو گوبند سنگھ دے تعلقات..... بندہ پیراگی داسکھ فوج دی اگوائی کرنا..... لوہ گڑھ دی لڑائی..... عبدالصمد داسکھاں تے قصور دے حاکماں نال ٹکرا..... نادر شاہ دا حملہ..... احمد شاہ ابدالی دے ہلے..... میر منو تے احمد شاہ دا پنجاب نال سلوک..... آدینہ بیگ تے پنجاب دی حالت..... احمد شاہ دی شکست تے سکھاں دی پنجاب وچ حکومت۔

34

دو جا باب: بلھے شاہ دی شاعری دا فکری و پروا

آزاد خیالی دی لہر تے پنجاب..... سوٹھویں تے ستارہویں صدی دی حالت..... بلھے شاہ دی حیاتی..... شاہ عنایت قادری..... بلھے شاہ دا مسلک قادری شطاری..... بلھے شاہ دے کلام نوں پرکھن دے ڈھنگ..... شریعت..... سیاسی تے عمرانی پدھر تے..... بلھا شریعت تے شعار اسلامی توں ناہر..... بلھے شاہ دی شاعری دے دور..... پہلا دور..... دو جا دور..... تیجا دور..... بلھے شاہ دے کلام دا فکری و پروا..... وحدت الوجود..... 'الف' دی بحث..... عشق..... سندھ وادی دا تہذیبی تے تمثیلی رنگ..... عاشق تے ملاں دا تھیروا..... شریعت تے طریقت..... علم دی حقیقت..... انسان دوستی..... تے۔

77

تیجا باب: بلھے شاہ دا ہن تیکر چھپن والا کلام: اک جائزہ

بلھے شاہ دے کلام دی سانجھ سنبھال..... قوال..... مراسی..... سودھ کاراں دے جتن..... بلھے شاہ دے کلام بارے بھلیکھے..... بلھے شاہ دے چھپے کلام دا و پروا سے وار..... کافیاں حضرت بلھے شاہ، 1882ء..... گنجینہ معرفت، مولوی دیوان چند، 1886ء..... کافیاں میاں بلھے شاہ..... قانون عشق، انور علی روہتکی، 1891ء..... کافیاں حضرت بلھے شاہ قصوری، بھائی پریم سنگھ صاحب زرگر قصوری، 1896ء..... قلمی نسخہ دسوندھی قصوری..... قلمی

نسخہ شیخ وزیر علی قصوری..... بلھے شاہ، سی۔ ایف۔ آسپورن، 1905ء..... تذکرہ حضرت بلھے شاہ، ضیاء الدین احمد برنی، 1919ء..... بلھے شاہ 50 کافیاں، موہن سنگھ اور رائے، 1935ء..... سائیں بلھے شاہ، سندرسنگھ نروالا..... پنجابی صوتی پوئٹس، لاجپتی رام کرشنا، 1938ء..... سوگنڈ آف بلاھا، آتم سنگھ، 1940ء..... کلیات بلھے شاہ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، 1960ء..... کلام بلھے شاہ، ڈاکٹر گوردیو سنگھ، 1970ء..... بکل، سرور مجاز، 1972ء..... کافیاں بلھے شاہ، عبدالحمید بھٹی، 1975ء..... کافیاں بلھے شاہ، منجیت سنگھ رتو..... کلام بلھے شاہ، نذیر احمد، 1976ء..... حضرت بلھے شاہ تصوف تے کلام، یسین ظفر، 1978ء..... بلھے شاہ، توفیق رفعت، 1982ء..... کافیاں بلھے شاہ، محمد جہانگیر، بیگم شمیم عثمانی، عبدالرزاق، 1983ء..... بلھے شاہ، جے۔ آر۔ پوری، ٹی۔ آر۔ شنکاری، 1986ء..... بلھے شاہ کہندے نیں، مقبول انور داؤدی، 1987ء..... کافیاں بلھے شاہ، حمید اللہ ہاشمی، 1988ء..... بلھے شاہ مکمل کافیاں، محمد شریف صابر، 1991ء..... کلام حضرت بلھے شاہ، راجا رسالو، 1992ء..... آکھیا بلھے شاہ نے، محمد آصف خاں، 1992ء..... تیرے عشق نچایا، میاں ظفر مقبول..... کافیاں بلھے شاہ، ڈاکٹر بکرم سنگھ محسن، 2000ء..... کافیاں بلھے شاہ، ڈاکٹر مہندر سنگھ، 2002ء..... کلام بلھے شاہ، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، امجد علی بھٹی، 2004ء..... کلام بلھے شاہ، شاہ چمن، 2004ء..... کافیاں بلھے شاہ، گریٹ صوتی وزڈم، سعید احمد، 2004ء..... شرح کلام بلھے شاہ، ابوالکاشف قادری..... سوانح وکل کلام حضرت بابا سید بلھے شاہ قادری شطاری، محمد محسن، 2009ء..... معیاری نسخے لئی اصول تے بلھے شاہ دے کلام دامعیاری نسخہ..... تت۔

چوتھا باب: تلمیح دافن

175

(۱) تلمیح دالفظی تے اصطلاح مفہوم..... تلمیح دی تعریف..... تلمیح دا ورتارا کلام وچ ابلاغ تے زور پیدا کرن لئی..... تلمیح دا تشبہی ڈھنگ..... اشارہ، تلمیح تے علامت دا فرق..... بلھے شاہ دیاں تلمیحاں..... ونگیاں..... تت

(ل) اسلامی تلمیحاں

قرآن، حدیث، انبیاء، فرشتے، اسلامی تہذیب تے تمدن

آدم علیہ السلام..... ابراہیم علیہ السلام..... احد..... احمد..... استغفار..... اسماعیل علیہ السلام..... الانسان.....
 اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ..... اللہ..... اللہ الصمد..... امر بالمعروف..... اِنَّا اللہ..... براق.....
 برزخ..... بسم اللہ..... پر بت بھارا..... پل صراط..... جبرائیل..... جم..... چغا.....
 حوا..... ربّ ارنی..... زکریا..... سبحان اللہ..... ستار..... سلیمان..... سورہ
 یسین..... شیطان..... صابر..... صبغة اللہ..... صَمُّ بَكْمٍ عُمَى..... عَبْدُه رسول.....
 عرش..... عزازیل..... علیؑ..... عیسیٰ علیہ السلام..... غفار..... فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ.....
 قَسَمٌ وَجْهَ اللّٰهِ..... قَالُوْا بَلٰی..... کتاب مجید..... کعبہ تے قبلہ..... کلمہ..... کن فیكون.....
 کوہ طور..... لا اِلهَ اِلا اللّٰهُ..... لَا تَتَحَرَّكُ..... لامکان..... لحمك لحمی..... لن
 ترانی..... لوح محفوظ..... لولاك لما افلاك، لولاكى..... ابو لوب..... محمد عربیؐ.....
 مخفی خزانہ..... مَزْمَل..... مسجد..... ملك الموت..... من عَرَفَ نَفْسَهُ..... مُوتُو قَبْلَ
 اَنْتَ مُوتُو..... موسىؑ..... نحن واقرب..... نوح علیہ السلام..... نور محمدؐ.....
 وشكروا..... وفى انفسكم..... وَلَقَدْ كَرَّمْنَا..... وَنَفَخْتُ فِيْهِ..... وَهُوَ مَعَكُمْ..... ہاتیل
 قاتیل..... یحییٰ علیہ السلام..... یدریضا..... يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْدِيكُمْ..... يوسف علیہ السلام.....
 یونس علیہ السلام.....

(ب)

تاریخی تے سیاسی تلمیحاں

اٹی ..... اراکس ..... اُلٹا پوش ..... امام حسین ..... بابا، بابے ..... بازید ..... پنج پیر .....
 پنجاب ..... پیاسا گلا کٹائی دا ..... پیر پیراں ..... تخت سلیمان ..... تخت لہور ..... جاہل .....
 جٹی ..... چندل ..... حج و بیچ مکے لے کھائے جی ..... حسن ..... دانا، دانے ..... رافضی .....
 رومو قاضی آوے ..... روہیلہ ..... زلیخا ..... زہر پیالے ..... سلطان سکندر ..... سنی ..... شاہ
 سرمد ..... شاہ شرف قلندر ..... شاہ عنایت ..... شاہ مدار ..... شمس ..... شیخ جنید .....
 شیریں ..... شیعہ ..... صنعاں ..... فرعون ..... غوث بہاول ..... فرنگی ..... فرہاد ..... قارون
 قاضی (ا) ..... قاضی (ب) ..... قصور ..... کربلا ..... کلال ..... ماہ کنعانی ..... محبوب
 سبحانی، محبوب ربانی ..... مصر ..... معراج ..... ملہ ..... منصور ..... نمرود ..... نیل ندی .....
 ہجرت ..... یزید .....

(ج)

ویسی رہتلی تلمیحاں

آکے باکے ..... بانس بریلی ..... بسا کھی ..... بخورا ..... پنواری ..... پلاس ..... پنوں .....
 پوں ستاراں ..... تارے کھاریاں پٹھ چھپائے ..... تخت ہزارہ ..... ترے کانے ..... ٹلا
 جوگی ..... چاک ..... جھماں ..... چوچک ..... ڈھولا ..... رانجھا ..... روڈا ..... سسی .....
 سولی ..... سوئی ..... سہتی ..... صاحبان ..... قصر قصور ..... کاٹکا دی بھل گئی ٹور ..... کنہوا .....
 کیدو ..... کھیڑا ..... گدھا ..... گورکندی ..... لیلی ..... مانی ..... مجنوں ..... مرزا ..... معاملہ
 مقدم ..... ملاح ..... منج دیاں رسیاں ناگ بنائے ..... مہینوال ..... نرداں ..... نوشاہہ
 ہوت ..... چینا ..... ہیر .....

453

(د)

تصوّف دیاں اصطلاحواں تلمیح دے طور تے

آب حیات ..... اربع عناصر ..... الہی ..... انا ..... انا الحق ..... انحد شہد، انہد
 بانسری ..... پنج مقیم ..... پیر مغاں ..... حقیقت ..... شریعت ..... طریقت ..... قلندر ..... قلم
 پاڈنی ..... لیس فی جہتی ..... معرفت ..... ملامت

478

(ہ)

کتاباں دے ناں تلمیح دے طور تے

بید، وید ..... شرح وقایہ ..... قرآن ..... کنز قدوری ..... گلستان، بوستان ..... منطق، معنی، معنی

486

(و)

ہندی تلمیحاں

آواگون ..... اشان ..... امرت منڈل، امرت بھل ..... برج ستارے .....
 بندراہن (برنداہن) ..... ہنسی کاہن اچرج بجائی ..... باہمن، برہمن ..... پنڈت ..... تلسی
 مات تے سالگ رام ..... تیرتھ ..... تیج بہادر ..... چنڈی (جنڈی) ..... دھرم سالہ .....
 دھنیر ..... راجا کنس ..... راکش ..... رام ..... راون ..... راہب ..... زناہ ..... ستی ..... سینا
 ..... شام ..... کنہ کرن ..... کیسرو (کورو) پانڈو ..... گنڈھاں ..... گنگا ..... گورکندی .....
 گورو گورکھ ..... پچھن ..... لٹکا ..... ماگھی ..... مکھن کاہن تول لٹوایا ..... مہورت ..... ہرناکش
 ..... ہنونت (ہنومان) ..... ہولی

584

تت تے سٹا

588

کتابیات

شاہ عنایت آپ لکھایا

شعر گوئی دافن جتاں مشکل ہے اوہدے توں کتے ودھ مشکل شعر نہیں ہے۔ شاعر تخلیق دے سے شعر دے داخلی تے خارجی حسن نوں مکھ رکھدا ہے۔ اوہدے نال کلام نوں پڑاثر تے زور دار بناوندا ہے۔ اک دو اکھراں وچ تاریخ دے سینکڑے واقعاں نوں سمیٹ کے رکھ دیندا ہے۔ کھوج کار تے پارکھ داکم اوہناں اکھراں پچھے لگی ہوئی تاریخ، تہذیب، رہتل تے مذہب دی بھال کرنا ہے تاں جے شاعر دے خیال پچھے تحریک دا کارن تے اوہدی نفسیات نوں پرکھیا جاسکے۔ اوہدی کلامروزی نال پچھے لگے ہوئے مسئلے دی تحلیل نفسی کیتی جاسکے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ 'بلھے شاہ' تے 'وارث شاہ' دو اچھے شاعر نہیں جیہناں دے ورتے ہر اکھر دے پچھو کڑ وچ بہت سارے معنی لگے ہوئے نیں۔ 'بلھے شاہ' ایہیا شاعر ہے جیہدی فکر تلمیحاں تے علامتاں دے ستاں پردیاں وچ لپٹی ہوئی ہے۔ کسے دی کھوج کار نے ایہناں پردیاں اوہ لگی ہوئی فکر ول جھاکن دی کھچل نہیں کیتی۔ بلھے شاہ نے اپنی فکر نوں لوکاکی تیکر اپڑان لئی اسلامی فکر، قرآن مجید دیاں آیتاں، حدیثاں، تاریخ، وسیب، رہتل، ہندی متھاس تے تصوف دیاں اصطلاحاں نوں تلمیح دے طور تے ورتیا ہے۔ انج بلھے شاہ نے اپنے کلام نوں اسلامی تصوف تے سندھ وادی دیاں قدراں تے ریتاں دا امین بنا دتا ہے۔ بلھے شاہ دی شاعری دی تفہیم لئی ایہناں تلمیحاں توں جانوں ہونا ات لوڑ وند ہے۔ ایس لوڑ نوں پورا کرن لئی ایس 'بلھے شاہ دی شاعری وچ تلمیحاں' نوں اپنی کھوج لئی چنیا ہے۔

بلھے شاہ نے اپنے کلام وچ صنعت تلمیح دا بھرواں ورتارا کیتا ہے۔ جدوں تک بلھے شاہ دی شاعری وچ ورتیاں تلمیحاں تلمیحاں توں پردہ نہیں چکیا جاندا بلھے شاہ دی فکر تے فن نوں جانیا نہیں جاسکد۔ پنجابی کلاسیکی شاعری دی فکری ہیہ اک ہے۔ ساڈی ایس گھانا دے نئے وچ بلھے شاہ دے کلام دے نال پنجابی دی کلاسیکی شاعری دی تفہیم وچ وی سوکھت ہووے گی۔ ساڈے موضوع دا سانگا وی ایسے کچھ نال ہے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ تصوف، مذہب، تاریخ، وسیب، رہتل تے سیاست نوں فکری کچھوں بیان کیتا گیا ہے۔ بلھے شاہ دے کلام وچ ساریاں کھال بارے اشارے لہندے نیں۔ ساڈی ایس کھوج نال پنجابی کلاسیکی ادب نوں پرکھن وچ مدد ملے گی۔

ایس اپنے موضوع 'بلھے شاہ دی شاعری وچ تلمیحاں' نوں چار باباں وچ ونڈیا ہے۔ پہلے باب وچ 'بلھے شاہ دے عہد دے سیاسی تے سماجی حالات' دا ویروا کیتا گیا ہے۔ دو جے باب وچ 'بلھے شاہ دی شاعری دا فکری ویروا' کیتا گیا ہے۔ تیجے باب وچ 'بلھے شاہ دے بن تیکر چھپن والے کلام دے متن دا تقابلی جائزہ' پیش کیتا گیا ہے۔ چوتھے باب نوں دو حصیاں 'الف' تے 'ب'

وچ وٹڈیا گیا ہے۔ 'الف' حصہ تلمیح دے فن اُتے ہے۔ ایس حصے وچ تلمیح دا لفظی مفہوم، تلمیح دی بناوٹ، تلمیح تے علامت وچ فرق، تلمیح دی علم بدلیج دے مطابق تعریف تے شاعری وچ تلمیح دی لوڑ تے اچھتا نوں بیان کیتا گیا ہے۔ 'ب' حصے وچ بلھے شاہ دی تلمیحاں دا ویرا دتا گیا ہے۔ ایس حصے نوں چھ پراگیاں وچ انج وٹڈیا گیا ہے۔ 'الف' اسلامی تلمیحاں 'ب' تاریخی تے سیاسی تلمیحاں 'ج' ویسی رہتلی تلمیحاں 'د' تصوف دیاں اصطلاحات تلمیح دے طور تے 'ه' کتاباں دے ناں تلمیح دے طور تے 'و' ہندی تلمیحاں آخر اُتے 'نت تے سا' پیٹھ ساری گھالناں دا نچوڑ دتا گیا ہے۔

اساں پورا واہ لایا پئی اپنے موضوع نوں ساڈے تین سوٹھیاں وچ سمیٹ لیے، پر موضوع دے کھلار اگے اسیں بے دس ہو گئے۔ بے ایس نوں متھے ہوئے پنیاں وچ پورا کر دے تے ایہہ کم ادھورا رہندا۔ بلھے شاہ دیاں ادھیاں تلمیحاں دا ویرا ہوندا۔ اسیں بے جا کھلار پھارتوں تے مبالغے توں وی لگدے واہ بچن دا جتن کیتا ہے۔ ساڈی ایہہ گھالناں کس لیکھے لگدی ہے ایس دا نروار تے پڑھن ہارای کر سکدے نیں۔

ساڈا ایہہ کم کدی وی توڑ نہ چڑھدا بے مترتھ نہ وٹدا وندے۔ ڈاکٹر رزاق شاہد (ملتان) حنیف چودھری (ملتان) ڈاکٹر سید وسیم رضا گردیزی (گجرات) محمد ارشد شاہد (قصور) پروفیسر ڈاکٹر غلام مصطفیٰ کھوکھر (ساہیوال) ڈاکٹر مرزا معین الدین (اوکاڑا) دے ممنون آں جیہناں دی اصلاح نے کراہے پون توں ہلکی رکھیا تے اپنے ذاتی کتاب خانیاں توں لا بھ چکن دا موقع دتا۔ قصور توں ملک جمیل احمد ہوراں دے اسیں دھن وادی آں جہاں اپنے ذاتی کتاب خانے دے بوہے ساڈے لئی کھلے رکھے تے بلھے شاہ دے بارے کتاباں توں لا بھ چکن دا موقع دتا۔ عاذب حمید چودھری بی بی اے آنرز دے پڑھیا دے وی اسیں دھن وادی ہاں جہناں الیکٹرانک سویمیاں تک اپڑن لئی ساڈا ہتھ وٹڈایا۔

ملک انور لاہیریری گورنمنٹ کالج ساہیوال، جناح پبلک لاہیریری ساہیوال، پنجابی پبلک لاہیریری لہور، اورینٹل کالج لاہیریری لہور، مرکزی لاہیریری پنجاب یونیورسٹی لہور دے لاہیریرین تے عملے نے بھرواں تعاون کیتا اسیں سمھناں دے تھورائت آں۔ اورینٹل دے اساتذادیاں محسناں دے اسیں ہمیش دیندار رہواں گے، جہناں دی چھپر چھاویں ادب دی کہنہ، کھوج تے پرکھ دا علم سکھیا۔ اسیں پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن لئی ہر لمحے دعا گو آں جہناں وقت، قلم تے کتاب نال ہر طرح توں ساڈی مدد تے راہنمائی فرمائی۔ لکھن پڑھن تے کھوج دا چج سکھایا۔

عامر غفار گوری

شعبہ پنجابی

گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال

پہلا باب

بلھے شاہ دے عہد دے سیاسی تے سماجی حالات

بلھے شاہ دے عہد دے سیاسی تے سماجی حالات

ستارھویں صدی دے آخر وچ پنجاب دے سیاسی حالات..... راجہ بھیم چند تے گورو گوبند سنگھ دا ٹکرا..... بکتسر دے مقام دی مڈ بھیت..... بہادر شاہ تے گورو گوبند سنگھ دے تعلقات..... بندہ بیراگی دا سکھ فوج دی اگوائی کرنا..... لوہ گڑھ دی لڑائی..... عبدالصمد دا سکھاں تے قصور دے حاکماں نال ٹکرا..... نادر شاہ دا حملہ..... احمد شاہ ابدالی دے ہلے..... میر منو تے احمد شاہ دا پنجاب نال سلوک..... آدینہ بیگ تے پنجاب دی حالت..... احمد شاہ دی شکست تے سکھاں دی پنجاب وچ حکومت۔

بلھے شاہ دے عہد دے سیاسی تے سماجی حالات

بلھے شاہ نے اپنے ویلے دے سیاسی تے سماجی حالات دا بھرواں اظہار اپنے کلام وچ کیتا ہے۔ اوہناں جگہ جیٹی نوں ہڈ جیٹی بنا کے بیان کیتا ہے۔ ایہو وجہ ہے پئی لوکاں دا دکھ درد اوہناں دے کلام راہیں اج ساڈے سامنے ہے۔ تاریخ وچوں سچ نوں تلاش کرنا کھرا دکھا کم ہے۔ لکھتی تاریخ دیاں سیاسی تے سماجی کتاباں پڑھنہار نوں سچ توں ہٹکی رکھدیاں نیں۔ ویلے دا سچ تے کھرا پن صرف بلھے شاہ ورگے سچے لوکاں کولوں ای لہ سکدا ہے۔

بلھے شاہ 1680ء وچ قصور دے لاگلے پنڈ پانڈوکی وچ جنم لیا۔ ایہہ اورنگ زیب عالم گیر دی حکومت دا ویلا ہے۔ اورنگ زیب 1707ء وچ چلانا کر گیا۔ اوہوں بلھے شاہ ہوریں حیاتی دے ستائیس سال وچ سن۔ بلھے شاہ ہوراں اورنگ زیب دی حکومت تے اوہدے مگروں سیاسی طور تے ماڑی پیندی مغل حکومت نوں نہ صرف تکیا، سگوں اوہدا اک غیر جانبدار تے سچے تاریخ دان وانگوں زور وی کیتا۔ بلھے شاہ ہوراں دے سیاسی تے سماجی شعور بارے قاضی جاوید ہوراں دا آکھنا ہے:

”بلھے شاہ دی حیاتی دا وڈا حصہ سیاسی تے سماجی انتشار دے زمانے وچ گزریا۔ اوہناں دے بچپن وچ اورنگ زیب عالم گیر دی حکومت سی۔ اوہوں بظاہر مغلیہ سلطنت شاندار سی پر اندروں توڑ پھوڑ دا شکار ہو چکی سی۔ اوس لمی چوڑی سلطنت وچ جگہ جگہ خود رو قوتاں سر چک رہیاں سن..... پنجاب دی صورت حال خاص طور تے خراب سی۔ کئی قبیلیاں تے سکھاں نے امن و امان غارت کردتا سی۔ ایہہ صورت حال مہاراجہ رنجیت سنگھ دی حکومت دے قائم ہون تیک باقی رہی۔ بلھے شاہ نوں ایس لا قانونیت، خانہ جنگی، انتشار تے افغاناں دی وحشیانہ مہماں دا سامنا کرنا پیا۔ اپنیاں کافیاں وچ کنیاں تھاواں تے اوہناں نے اپنے ویلے دی صورت حال دا حوالہ دتا اے اوہناں نے انسان

دوستی تے عالم گیر محبت دا جو درس دتا اوہ اوس صورت حال دے خلاف احتجاج اے،
جیہدے وچ موت، خوف، وکرا، سوڑ دلی تے جہالت دی فراوانی سی۔ اوہناں نے ایہدے
خلاف بغاوت کیتی، ایہو امی بغاوت بلھے شاہ نوں دو جیاں توں دکھراؤندی اے۔⁽¹⁾

اورنگ زیب عالم گیر دا عہد ظاہر تے امن دا دکھالی دیندا ہے، پر دو جے مذہباں دے منن آلیاں لئی، درویشاں، سادھوستاناں، شیعہ
فرقے تے سکھاں لئی سختی دا دور ہے۔ اوہ مجدد الف ثانی دا مرید سی۔ مجدد دے نظریات نوں عملی صورت وچ لاگو کرنا چاہندا سی۔
پورے ہندوستان نوں سنی مسلماناں دا دیس ویکھنا چاہندا سی۔ شیعہ مسلماناں بارے اوہدے نظریاں نوں سید محمد لطیف ہواں تاریخ
پنجاب وچ انج دیا ہے:

"He professed to be a Sunni of the strictest type,
and having resumed the lands of the Shia
grandees, expelled them to Kashmir there to live on
such pensions as were assigned to them. He used
to say about the Shias: "They are united to us by the
Quran, but they have separated themselves by
errors regarding the succession to the khalifat, so
they must be separated from us altogether". He
issued an edict prohibiting the Shias from wearing
long moustaches, and appointed officers to
measure their moustaches and clip them if they
exceeded the orthodox or stand."⁽²⁾

بلھے شاہ دے کلام وچ شیعہ سنی فرقے دے رولے تے جھیرے علامتی تے استعاراتی روپ وچ اگھڑ دے نیں۔ انج لگدا ہے بلھا
فرقیاں دے رولے تے جھیریاں وچ پین والیاں دا موجوداؤ اندا ہے۔ اپنے مسلک صلح کل داسنیہا لوکائی وچ کھلاردا ہے۔

بلھا ناں رافضی نہ ہے سنی

عالم فاضل نہ عامل جتی

اکو پڑھیا علم لَدُنِ
واحد الف میم درکار (3)

بلھے شاہ دے ایہناں شعراں توں اوہدے عہد دے شیعہ سنی رو لے دا کھل کے اظہار ہوندا ہے:

کتے شیعہ اے کتے سنی اے
کتے جٹا دھاری کتے منی اے
میری سبھ توں وکھری کئی اے
جو کہاں سو یار منیندا (4)

بلھے شاہ جدوں سماج نوں رواداری، عدل تے انصاف توں خالی ویکھدا ہے تے پکارا ٹھہدا ہے:

ہندو ناں نہیں مسلمان
پیسے ترنجن تاج ابھمان
سنی ناں نہیں ہم شیعہ
صلح کل کا مارگ لیا
بھکھے ناں نہیں ہم رتے
جنگے ناں نہیں ہم کتے
روندے ناں نہیں ہم ہسدے
اجڑے ناں نہیں ہم وسدے
پاپی ناں سدھری ناں
پاپ پن کی راہ نہ جاناں
بلھا شوہ جو ہر چت لاگے
ہندو ترک دو جن تیاگے (5)

اورنگ زیب عالم گیر دے سے صوفیاں نال اچھا کر کے وجودی صوفیاں نال کوئی چنگا ورتارا نہیں ہو یا۔ دارا شکوہ توں
اورنگ زیب نوں بھانویں کوئی سیاسی خطرہ سی، پر اوس نے عقیدہ پرستی دی آڑ وچ دارا شکوہ نوں بے دین قرار دے کے قتل کروادتا۔
دارا شکوہ بے دین نہیں سی۔ اوہ تے قادری تے شطاری سوجھواناں میاں میرتے ملاں شاہ دا چنڈیا ہو یا سی۔ اوس دا فکری ڈھانچا

مذہبیاں وچکارا یکتا تے انسان دوستی اتے اسریا ہویا سی۔ اورنگ زیب عالم گیری سیاسی دشمنی داراشکوہ تائیں ای مجدد نہیں سی، سگوں اوس دے بھناں نوں وی سختیاں جھیلنیاں پھیاں۔

سرد وی مست الست صوفی سی۔ فارسی زبان وچ اوس دا کلام غنی تے ناصر علی سرہندی دے قول دا ہے۔ سرد نوں شہرت شاعری توں نہ ملی اوس دی شہرت دی اصل وجہ داراشکوہ نال تعلق سی۔ سرد دے اصل ناں دا پتا نہیں چلدا۔ کئی تذکرہ نگاراں اوس دے جیون حالات 'سعیدائے سرد' دے سرنا نوں پٹھ درج کیتے نیں۔ سرد اصل وچ یہودی سی۔ یہودیت تے دو بے مذہبیاں دے مطالعے مگروں مسلمان ہویا۔ شیخ محمد اکرام روڈ کوثر وچ 'دبستان' دے احوال نال سرد بارے انج جانکاری دتی ہے:

”سرد اصل میں یہودی تھا اور یہودیوں کے اس معزز طبقے سے تعلق رکھتا تھا، جنہیں ربی کہتے ہیں۔ یہودی عقائد اور تورات کا بغور مطالعہ کرنے کے بعد وہ مسلمان ہو گیا اور ایران کے مشہور فضلاء مثلاً ملا صدر اور میر ابو القاسم اندر سکی کی خدمت میں حاضر ہو کر حکمت و فلسفہ کی تکمیل کی اس کے بعد تجارت کی غرض سے ہندوستان کو روانہ ہوا۔ سندھ کے مشہور مقام ٹھٹھہ میں پہنچا تھا کہ وہاں ایسے چند نام کے ایک ہندو بچے کو دیکھا اور مال و متاع کے ساتھ سب حکمت و فلسفہ بلکہ عقل و تمیز کھو بیٹھا اور ترک لباس کر کے سنیا سیوں کی طرح معشوق کے در پر دھونی روائی۔ جب ایسے چند کے والد نے دیکھا کہ سرد کی محبت پاک اور خیالات جسمانی سے منزہ ہے، تو اس نے سرد اور اپنے بیٹے کے تعلقات میں روڑے نہ اٹکائے۔ ایسے چند نے سرد سے تورات انجیل اور دوسری مذہبی کتابیں پڑھیں اور فارسی شعر گوئی بھی شروع کر دی..... ایسے چند نے جس کی وجہ سے سرد نے ترک لباس کیا تھا، سرد کی رفاقت اختیار کر لی تھی اور اس کے ساتھ حیدرآباد میں موجود رہا“۔ (6)

سرد دے عشق تے ننگے رہن دی خبر شاہ جہان دے تائیں وی اپڑی۔ اوس نے عنایت خاں آشانوں سرد دی ٹوہ لون لئی گھلیا تاں جو اوس نال ملیا جائے تے کرامتاں توں واقفی پائی جائے۔ عنایت خاں آشانے واپس آ کے بس ایہہ شعر پڑھیا جس وچ پوری خبر موجودی:

بر سرد برہنہ کرامات تہمت است
کشفے کہ ظاہر است از و کشف عورت است (7)

اورنگ زیب جدوں حاکم ہو یا، سرد دا تیج اوس لئی خلاف شرع سی تے خلاف شرع دی پکڑ اوس دی حاکی وچ پئی سی۔
اورنگ زیب نے ملا قوی نوں سرد کول گھلیا تاں جو اوس نوں پکڑے پان لئی آکھے۔ سرد نے ملا قوی نوں صرف ایہہ جواب دتا:
”شیطان قوی است“ تے ایہہ رباعی پڑھی:

خوش بالائے کردہ چنین پست مرا
چشمے بہ دو جام برده از دست مرا
او در بغل من است و من در طلبش
دزدے عجب برهنه کرده است (8)

سرد دا تیج مسئلہ نہیں سی۔ کلا سرد ای نہیں کئی سادھوسنت ننگے پھر دے ہوون گے۔ سرد دی اک رباعی توں اوس نوں معراج دا انکاری سمجھیا گیا تے فتویٰ قتل لئی جاری کیتا گیا:

آں کس کہ سزِ حقیمش باور شد
خود پہن ترا از سپهر پہنادر شد
ملا گوید کہ بر فلک شد احمد
سرد گوید فلک بہ احمد در شد

شیخ اکرام ہوریں سرد دے قتل دی کہانی انج پائی ہے:

”علما سے کہا کہ سرد سے کہا جائے کہ کلمہ طیبہ پڑھے۔ اسے معلوم تھا کہ سرد کی عادت ہے کہ جب وہ کلمہ پڑھتا ہے تو الا الہ سے آگے نہیں پڑھتا۔ چنانچہ علماء نے سرد سے کلمہ پڑھنے کے لیے کہا تو اس نے لا الہ سے زیادہ نہ پڑھا کہ کلمہ نفی ہے اس پر علمائے اعتراض کیا تو سرد نے کہا ابھی تک میں نفی میں مستغرق ہوں۔ مرتب اثبات تک نہیں پہنچا۔ جب پہنچوں گا تو الا اللہ بھی کہوں گا۔ علمائے فتویٰ دیا فقط لا الہ کہنا کفر ہے اگر سرد توبہ کرے تو ٹھیک ورنہ واجب القتل سرد نے توبہ نہ کی اگلے روز سرد کو قتل کے لیے جامع مسجد لے گئے۔ کہتے ہیں کہ قتل کے وقت سرد بڑا ہشاش بشاش تھا۔ جلاد سامنے آیا تو اسے مسکرا کر کہا ”فدائے تو شوم بیابیا کہ بہر صورتے کہ می آئی۔ من ترا خوب می شناسم“ اور تلوار کے نیچے گردن رکھ دی۔“ (9)

اورنگ زیب نے سرمد نوں قتل کرن لئی بھانویں کوئی حجت اختیار کیتی۔ اصل وچ سرمد دے فکری سطح اتے داراشکوہ نال تعلقات بن چکے سن۔ دونوں اکوسوچتے فکرمندے پاندھی سن۔ اورنگ زیب نوں جیہڑی کڑو داراشکوہ نال سی اوہی سرمد دے قتل دا موجب بنی باقی سیاسی پردہ پاون دی کوشش کیتی گئی ہے۔ بلھے شاہ سرمد دے قتل تے حاکیاں ساہینے سراپا احتجاج نظر آؤندا ہے:

شاہ سرمد دا گلا کٹاپو ای (10)

سرمد بارے بلھے شاہ دا ایہہ اک مصرع ای اورنگ زیب دی مذہب تے درویشاں بارے سیاسی پالیسی نوں کھول کے رکھ دیندا ہے۔ بلھے شاہ دے ویلے دے تاریخی تے سیاسی حالات دے نال نال عمرانی تے نفسیاتی مطالعے دی وی لوڑ ہے۔ اورنگ زیب دے ویلے لوکائی دا مہاڑوٹ گیا سی۔ اورنگ زیب نے مذہب دی آڑ لے کے حکومت کیتی۔ پورے ملک نوں مسلمان بناون دا جتن کیتا گیا۔ غیر مسلمان دی آزادی وی کھوہ لئی گئی۔ ملاں نوں ہر قسم دی کھل دتی گئی۔ ملاں جیہڑا اورنگ زیب دے ویلے لوکائی دی حیاتی دے ہر شعبے اتے اثر رکھدا سی بعد وچ تاریخ نے نفرت دے طور اتے ورتیا۔ سید محمد لطیف ہوریں لکھدے نیں:

"Aurangzeb had resolved that the belief in one God and the prophet should be, not the prevailing, but the any religion of the empire of Hindostan. He issued mandates to the viceroys and governors of provinces to destroy pagodas and idols through out his dominions. About three hundred temples in various parts of rajputana were destroyed and their idols broken. The emperor appointed mullahs, with a party of horse attached to check all of the Ostentatious display of idol worship, and some time after words, he forebade fairs on Hindu festivals and issued a circular all governors and men in authority prohibiting the employment of Hindus in the officers of state immediately under them and commanding